

Het konijn, een verhaal van vergane glorie

Dirk Van Damme & Anton Ervynck

Wilde konijnen zijn heel algemeen. Bovendien kan eenieder op eenvoudige wijze konijnen kweken. Weinigen vinden het dan ook bijzondere dieren maar dit is in het verleden wel eens anders geweest. Er was een tijd dat het konijn in hoog aanzien stond en door edele lieden werd geprezen. Hoe de teloorgang van het konijnengeslacht zich voltrok, kunnen we het beste begrijpen aan de hand van zijn verspreidingsgeschiedenis.

Het klassieke konijn

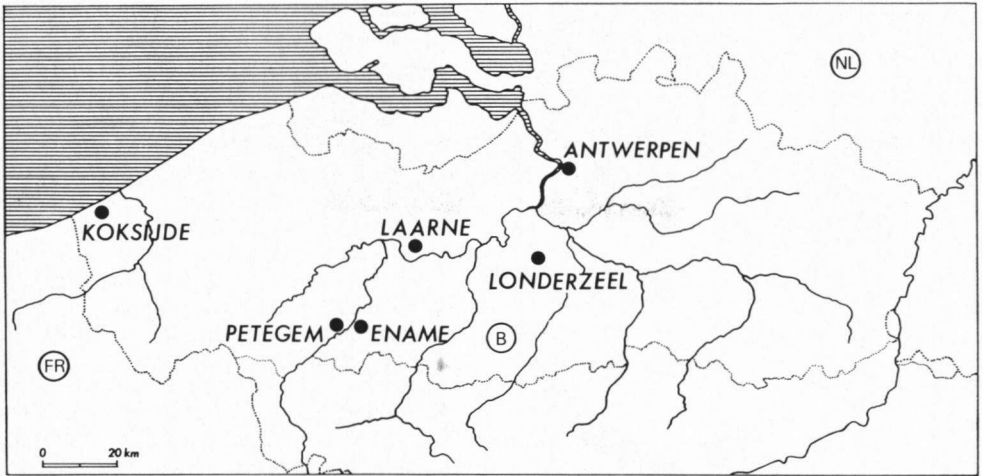
In 1588 schreef de Nederlandse geschiedkundige Hadrianus Junius in zijn 'Batavia' dat de naam van de volksstam der Kanninefaten, die ten tijde van de Romeinse overheersing westelijk Nederland bewoonde, in feite 'konijnevatters' betekende. Dit verhaal duikt tot in deze eeuw op

in menig Nederlands geschiedenisboekje. De 16de-eeuwse geschiedschrijver was echter grondig fout. Er kwamen nog geen konijnen *Oryctolagus cuniculus* voor in Nederland ten tijde van de Romeinen. Deze dieren verschenen voor het eerst in de Lage Landen in de late middeleeuwen.

Konijnen kwamen na de IJstijden enkel voor in Noord-Afrika en op het Iberisch schiereiland. Zij moeten in

Twee dames aan de konijnenjacht. Rechts wordt een fret in een pijp losgelaten. Queen Mary's Psalter, vroeg 14e eeuw Engeland.

Archeologische vindplaatsen van konijnebeenderen in Vlaanderen.
Tekening IAP

het laatste gebied zo talrijk zijn geweest dat de Feniciërs, die vóór onze tijdsrekening dit land verkenden, het de naam *i-schepan-im*, het land van de klipdassen, gaven. Zij verwarden de voor hen onbekende konijnen met de in hun thuisland (het Nabije Oosten) levende klipdassen, die zij *schepan* noemden. Later werd de naam van het thuisland der langoren tot *Hispania* verbasterd. Het is van hieruit dat de verspreiding van het konijn begon.

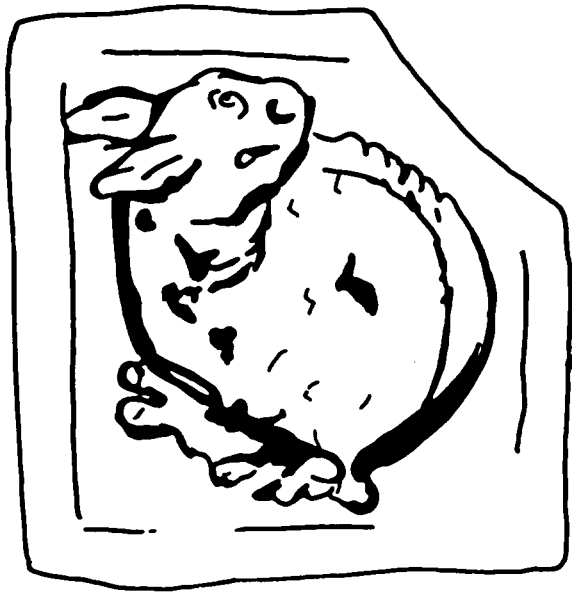
Toen de Romeinen bij het begin van onze tijdsrekening het Iberisch schiereiland inpalmde, ontdekten ook zij het konijn. Ze bedachten het met de naam *cuniculus*. Uit dit woord ontstonden de termen *connil* en *connin* in het Oud-Frans, wat op zijn beurt vervormd werd tot *konijn* in het Nederlands. In het Middel-Engels kwam men tot *cunin* of *coney*, in het Hoog-Duits tot *Kaninchen*. Daar de oorsprong van de vele regionale namen duidelijk uit de Latijnse stam spruit, heeft zeer lang de opvatting geherrscht dat het de Romeinen waren die het dier in West-Europa hebben verspreid. Hiervoor bestaan echter geen bewijzen. Als archeologen bij ons Romeinse vindplaatsen onderzoeken, zoals de grote nederzettingen te Tongeren of Nijmegen, vinden zij nooit konijnebotjes terug. Hoogstens treffen zij een recent dier aan dat zich in de archeologische afzettingen heeft ingegraven.

Tussen Romeinen en konijnen was het trouwens geen liefde op het eerste zicht. Het is zelfs twijfelachtig of de Romeinen veel konijnevlees geconsu-

meerd hebben. Vermeldingen van *cuniculi* zijn zeldzaam in Romeinse teksten. De enige notitie aangaande konijneconsumptie vindt men bij Plinius de Oudere (23-79 na Chr.). Hij schrijft in zijn 'Historia Naturalis' dat bij de Iberiërs, in het huidige Spanje, de foetussen of pasgeborene konijnejongen als een bijzonder gerecht werden beschouwd en dat de (rijke) Romeinen deze mode overnamen. De voorliefde van het decadente Rome voor culinaire extravagancies is wijd en zijd bekend. De ongetwijfeld smakelijke brokjes vlees werden als *laurices* aangeduid. Of de Romeinen graag volwassen konijnen aten weten we echter niet. Dieren die onder de aarde leefden werden in die tijd wel eens gerangschikt bij de schepsels der onderwereld en misschien was het konijn wel des duivels, net zoals de rat en de slang.

Pas geboren konijnen werden als een bijzonder gerecht beschouwd.
Foto Jaap Mulder

Tegel met tinglazuur (13e eeuw) uit de vloer van de abdij Ter Duinen (Kokszijde) met de voorstelling van een konijn.

Alhoewel we er geen bewijzen voor hebben, is de mogelijkheid natuurlijk nooit uitgesloten dat een of andere prefect, afkomstig uit Iberia en verlekkerd op *laurices*, wat konijnen met zich meenam op zijn reis naar het noorden. Er zijn gekkere dingen gebeurd. Het is mogelijk dat het konijn in de Romeinse periode voor het eerst ten noorden van de Pyreneeën voorkwam, bijvoorbeeld in Zuid-Frankrijk, maar de introductiegolf in onze gewesten moet toch in een andere periode gezocht worden. Het is trouwens veelbetekend dat de langoor in Italië zelf, wat toch het thuisland van de Latijnse cultuur was, nooit stevige voet aan de grond heeft gekregen. Het konijn was voor de Romeinen wellicht meer een gril dan een alle-daags gegeven.

Het kloosterkonijn

Volgens een aantal historici zou het konijn in West-Europa verspreid geraakt zijn via de kloosters. Zij stellen dat reeds in de vroege middeleeuwen door de monniken vanuit Zuid-Frankrijk tamme konijnen zijn ingevoerd waarmee men hier ten lande verder kweekte. De bewijsvoering daarvoor is in feite terug te brengen tot enkele tekstvermeldingen. De

oudste vindt men bij Gregorius, bisschop van Tours (538-594), die de gewoonte van sommige monniken laakt om de vastenregels te omzeilen door pasgeboren konijnen te eten. Het excuus was dat deze diertjes pas uit het baarmoedervocht kwamen en dus waterdieren waren, gelijk te stellen met vis. Het lijkt geen twijfel dat de monniken hun inspiratie voor deze gang van zaken bij de Romeinse *laurices* haalden. Of de bewijsvoering uit teksten kan hardmaken dat de abdijen de hoofdverantwoordelijken zijn voor de intrede van het konijn in onze fauna, is niet zeker. Het eten van foetussen zal wel echt gebeurd zijn, maar het lijkt ons meer een plaatselijke gril dan een wijd verbreid economisch gegeven. Het konijntjes-eten kan er wel op wijzen dat de monniken in die tijd een groot aantal moederdieren in stenen of houten omsluitingen hielden zodat zij de jongen konden vergaren zonder de moederdieren te moeten doden. Op deze wijze, zegt men, zouden bij ons voor het eerst konijnen tot huisdieren zijn gemaakt.

Bij archeologische opgravingen in onze abdijen vindt men inderdaad soms wel eens een konijnebeentje, maar frequent zijn dergelijke ontdekkingen niet. Het oudste archeologische konijn in Vlaanderen is afkomstig uit het keukenafval van de abdij Ter Duinen te Kokszijde (West-Vlaanderen). Ongelukkig is de datering vrij vaag: 12e-13e eeuw. Uit dezelfde abdij komt een 13e-eeuwse vloertegel waarop misschien een konijn staat afgebeeld. Andere vondsten stammen uit een jongere periode. Konijnebeenderen uit het refuge-huis van de abdij van Hemiksem (Antwerpen) in de Antwerpse binnenstad worden in de 14de tot 15e eeuw gedateerd. Vondsten uit de Sint-Salvatorsabdij te Ename (Oost-Vlaanderen) en de Beaulieu-abdij te Petegem (Oost-Vlaanderen) stammen uit het begin van de 16e eeuw. De archeologische gegevens blijven dus voorlopig beperkt, maar situeren de intocht van het kloosterkonijn aan het eind van de middeleeuwen.

Naar men zegt zouden uit de kloosters ontsnapte konijnen de eerste populaties van bij ons in het wild levende dieren hebben gesticht. In 1245 had Margaretha van Vlaanderen aan de abdij Ter Duinen toestemming ge-

geven de duinen te beplanten tegen de dreigende verzanding. Konijnen worden in de tekst niet genoemd maar volgens historici gaat het hier toch om een aanwijzing dat wilde konijnen toen reeds in groten getale in de Vlaamse duinen voorkwamen en dat ze de vegetatie daar grondig hadden afgeknabbeld. Of deze duinkonijnen oorspronkelijk uit de abdijen afkomstig waren, is echter moeilijk aan te tonen.

Het nobele konijn

De introductie via de kloosters blijkt niet het volledige verhaal te zijn. We zijn van mening dat een belangrijk deel der eerste Vlaamse konijnen in adellijke kringen vertoefde. De oudste tot nu toe gekende vermelding van het dier in ons land dateert uit 1255. De baljuwsrekeningen van Veurne (West-Vlaanderen) vermelden in dat jaar de levering van enkele tientallen dieren aan het hof van de graaf van Vlaanderen te Rijsel. De topklasse van de toenmalige maatschappij was dus in konijnen geïnteresseerd en tekstonderzoek leert dat ze de dieren zorgvuldig kweekte in warandes.

Een warande betekent, in het geval van konijnen, een niet te groot jacht-areaal omgeven door grachten of omheiningen. In sommige van deze wildparken waren specifieke voorzieningen voor het houden van konijnen ingericht. Op een droog gedeelte binnen het omsloten gebied werd niet zelden een meer dan manshoge terp opgericht waarin gangen van hout of steen waren ingebouwd, speciaal om de dieren te laten nestelen. Dergelijke kunstmatige heuvels noemde men wel eens konijnemottes naar analogie van de kasteelmottes, de kunstmatige aarden heuvels waarop de adel zijn donjons plantte. De gracht of diep gefundeerde stenen muur rond de warande was niet enkel bedoeld om de langoren binnen te houden, maar ook om roofdieren buiten te houden. Vossen en bunzingen hadden immers maar al te vlug ontdekt dat de nieuwkomers zeer eetbaar waren. In de omsluitingen werden de konijnen tevens bijgevoerd, voor hen een reden te meer om het paradijselijke oord niet te verlaten.

Vanaf het eind van de 13e eeuw komen de konijnewarandes volop in de mode. In Nederland, meer specifiek

Met de vret op konijnenjacht.

Foto Jaap Mulder

in Holland, stamt de vroegste vermelding van een dergelijk wildpark uit 1297. In een oorkonde geeft graaf Jan I zijn vrouw het vruchtgebruik van allerlei goederen en vermeldt hij ondermeer zijn waranden, voorzien van herten en konijnen. In 14de-eeuwse contexten uit het kasteel van Laarne (Oost Vlanderen) en de motte van Londerzeel (Brabant) verzamelden we heel wat konijnebotjes. Waarschijnlijk beschikten de eigenaars van beide versterkingen over een warande. Teksten en archeologische vondsten kunnen de oorsprong van het warandekonijn dus ten vroegste in de tweede helft van de 13e eeuw plaatsen. Samen met de kloostergegevens dateert dit de intrede van het konijn in de Lage Landen in de late middeleeuwen.

Warandes waren niet de enige plaatsen waar de konijnenoren boven de grond kwamen. Ook de duinen werden als kweekplaats gebruikt. De duinengordels langs de Noordzeekust werden beschouwd als woeste gronden en vielen onder het beheer van landvorsten zoals de graven van Vlaanderen of van Holland. Het jachtrecht binnen deze gebieden werd vaak aan de heren van de aangrenzende kleinere heerlijkheden geschonken of in leen gegeven. Deze adellijke lieden moeten al vlug konijnen in deze territoria hebben uitgezet. Dat was geen slechte keuze, want duinen zijn een

bijzonder geschikt biotoop voor konijnen. Duinen zijn droog en grazig, en bodem en reliëf zijn ideaal voor de vorming van de uitgestrekte gangenstelsels waarin een konijnenkolonie leeft. Misschien waren ook de duinkonijnen, waarmee de abdij Ter Duinen uit Koksijde zo'n last had, wel door de graaf uitgezet?

In tegenstelling tot het kloosterkonijn waren de duin- en warandekonijnen geen huisdieren. Hun gedrag ten opzichte van wilde soortgenoten veranderde niet en de mens voerde geen selectie uit bij de kweek. De dieren werden dan ook allerminst tam. Integendeel zelfs, wanneer men uit warande of duin zijn konijnen wou terugvangen, kwamen de minst schuwe dieren wellicht eerst aan de beurt. De wegvangst betekende dus een instandhouden van het wilde gedragspatroon.

De jacht op het konijn

Het houden van konijnen in warandes of duingebieden was één zaak. Maar op bepaalde momenten wilde men de konijnen vangen en dat was een ander paar mouwen. Al vlug kwam men tot de bevinding dat dit het best kon geschieden met behulp van een natuurlijke vijand van het konijn, de bunzing. Van deze rovers is er al vroeg een aantal tot huisdier gedomesticeerd en zo ontstond de fret. Men ging als volgt te werk. Het gangenstelsel van de konijnen werd afgesloten door netten voor de uitgangen van de pijpen te spannen. Daarna liet men de fretten in de konijnepijpen los. De konijnen, die een dodelijke angst hebben voor de fretten, renden naar buiten waar zij in de netten terecht kwamen. Ontsnapte dieren werden soms door afgerichte honden achtervolgd en gegrepen. De fretten waren meestal gemuilkorfd of hun tanden werden afgevlid, zodat ze de prooi niet echt konden bijten. Deze methode van vangen had belangrijke voordelen. De gevangen dieren waren niet geschonden en konden levend worden geselecteerd. De mannetjes (rijders of rammelaars) en de fijn gebouwde wijfjes (moeren) werden gedood. De grote moeren en de jongen liet men terug los want zij moesten de productiviteit binnen de populatie op peil houden en de toekomstige jachtopbrengst verzekeren.

Het jagen met fretten vereist enige

vakkennis en werd dan ook uitgevoerd door gespecialiseerde fretters of *conijn-jaghers*, in dienst van de heer. Veel van deze lui waren er niet nodig. De graaf van Holland had er in 1331 slechts twee in dienst. Waarschijnlijk trokken die binnen een bepaalde tijdsronde van kweekplek naar kweekplek om hun moordend beroep uit te voeren. Soms werd het afvangen van de dieren echter door de dames van het hof uitgevoerd. Op deze manier konden zij delen in de geneugten van de jacht, zonder te raken aan de machoprivileges van de nobele middeleeuwse man: de jacht op het grootwild. Dit geeft tevens aan dat de konijnen door de adel niet in onze streken zijn ingevoerd als jachtprooi.

Het waarom van het konijn

Waarom de rijke middeleeuwen konijnen begonnen te kweken wordt ons inziens aangeduid in de laat 13e eeuwse *Terrier*, de staat van inkomsten van de gronden van de bisschop van Kamerijk (nu Frans-Vlaanderen) waarin de belastingen werden gesommeerd, die geïnd waren bij de kopers en de verkopers van dierenhuiden. Konijnen worden immers ook in deze context van bonthandel genoemd en dat lijkt ons geen toeval. Konijnebont was een gegeerd produkt in de middeleeuwen. Het werd reeds vroeg vanuit Spanje, Portugal en Sicilië in onze gewesten ingevoerd en men gebruikte het vooral om jassen en kapmantels te vervaardigen. Deze kledingstukken vindt men zelfs vermeld in testamenten of dienden meegebracht bij het intreden in een klooster. Het is dus niet zo verwonderlijk dat de rijkere middeleeuwer bij ons deze producten op een bepaald moment liever zelf kweekte dan ze te moeten invoeren.

Het aanleggen van warandes, de uitzettingen in de duinen, het aanstellen van de fretters, het kan allemaal passen in een kapitalistische reflex van de middeleeuwse grootgrondbezitter: de bonthandel. Dit zou ook verklaren waarom zulke grote populaties konijnen werden onderhouden. Sommige warandes brachten 1000 konijnen per hectare op, zeggen de middeleeuwse bronnen. De eilanden Texel en Vlieland alleen leverden tegen het midden van de 14e eeuw 5000 vellen per jaar. Zelfs als we rekening houden met de typisch middeleeuwse neiging

Het nobel konijn verworpen tot een kotkonijn.

Foto Pieter Elbers

tot overdrijven, weten we toch dat de schrijvers bedoelden dat er veel konijnen waren, zeer veel zelfs. De pelsdierkweek moet goed gerendeerd hebben in de Nederlanden. De Spaanse vellen met hun schaarse, korte beharing en hun vale kleur werden in kwaliteit weldra voorbijgestreefd door de vellen uit Engeland en de Lage Landen. Door het koudere klimaat was de pels van de dieren bij ons veel dikker. In de Bourgondische Nederlanden blijkt Middelburg (Zeeland) een belangrijke doorvoerhaven voor konijnebont te zijn geweest en Dordrecht een centrum voor de bewerking van konijnevellen. De kweek, de vangst en de handel in konijnen was dus in de eerste plaats een nijverheid. De jacht op konijnen werd dan ook reeds zeer vroeg geprofessionaliseerd, onder andere door het aanstellen van de fretters. Het is ook niet verwonderlijk dat volgens het jachtrecht in middeleeuws Brabant het houden van fretten voor de gewone man verboden was.

Konijn met pruimen

Volgens sommigen zou de introductie van het konijn om culinaire redenen zijn gebeurd. Konijnvlees, en dan in het bijzonder dat van jonge dieren, zou men wegens zijn fijne smaak gedurende de middeleeuwen in onze

streken als een uitgelezen exotisch gerecht beschouwd hebben. De middeleeuwse gastronomie stond of viel met het bereiden van eigenaardigheden. Men was er fier op iets te kunnen bereiden dat anderen niet hadden kunnen bemachtigen. In deze optiek was het eten van het pelsdier, de *cuniculus*, ooit misschien wel een hoogstandje. Het valt ons echter moeilijk de bonthandel louter als een nevenverschijnsel te beschouwen van de kweek van konijnen als keukeningrediënt. Dat anderzijds de konijnen, die enkel door de adel konden worden gekweekt, om die reden ook in de edele keuken populair werden, is niet zo verrassend.

Taillevant, de Franse hofkok, geeft meer dan 25 bereidingswijzen in zijn beroemde 14de-eeuwse kookboek 'Le Viandier'. Hendrik IV van Engeland kreeg op zijn kroningsfeest in 1399 *conynges in cyrip* (konijnen in stroop) voorgeschoteld. De gewone man zag echter geen konijn op zijn bord. We vinden het dier niet terug in de archieven rond markt en handel uit de middeleeuwen en enkel bij opgravingen van kloosters of kastelen treft men de botjes aan. Los van hun verschijning op dure banketten weten we dus niet wat er gebeurde met het vlees van de

tienduizenden konijnen die elk jaar in onze duinen en warandes het leven lieten voor hun pels. At de adel ze allemaal zelf op? Waarom trachtte men het overschot niet op de markt te gooien? Op deze vragen hebben we voorlopig geen antwoord.

Het wilde konijn, een gesel des volks

En de boer, hij ploegde voort. De gewone man had weinig te maken met wat de adel in zijn warandes, zijn keukens en zijn pelsfactorijen uitspookte. Maar de konijnen bleven niet waar ze moesten blijven. Naast de schaarse dieren die uit de abdijen konden weglopen, vormden vooral de uit warandes of duingebieden ontsnapte konijnen in het wild levende populaties. Ze gingen de boer op en zorgden al vlug voor enorme schade op het platteland. De eerste klachten waarin men de dieren met naam noemt komen uit Kust-Vlaanderen en betreffen kaalvraat van de velden (Oudenaarspolder, 1398), ondergraving van de zeedijken met als gevolg dijkbreuk (Knokke, 1403) en ondergraving van de muren van de abdij Ter Duinen met als gevolg instortingsgevaar (Koksijde, 1411). De geschiedenis van het konijn is dus vergelijkbaar met die van de muskusrat. Beiden zijn ingevoerd omwille van de pelskweek, ontsnapten uit de kwekerijen, werden algemene leden van onze dierenwereld en zorgen voor overlast.

De boeren mochten zich niet verdedigen tegen het langoor-gevaar. De konijnen waren door de adellijke privileges beschermd en boetes op het doden van de dieren waren buitenmaats. Zo werd Goeyske Stuyck van Herlaar (Graafschap Brabant) in 1417 bedacht met een boete van 4 gulden omdat hij medeplichtig was aan het doden van konijn, gestolen van de vrouwe van het leen. Deze som kwam overeen met de prijs van een maaltijd voor 45 personen in een herberg. Dergelijke situaties waren na verloop van tijd echter niet langer houdbaar. Het volk morde en om zich populair te maken stond Anthonis, hertog van Brabant, in 1406 het volk toe om buiten de warandes konijnen te pakken. Het kweken van fretten werd hen echter pas 139 jaar later toegestaan.

Het kotkonijn

Met het verdwijnen van de feodaliteit

was het uit met de privileges van het konijn. De warandes raakten in onbruik, overal liepen ontsnapte dieren rond en de pelshandel werd gaandeweg gedomineerd door edeler pelsdieren zoals de nerts, de sabelmarter of de zolvos. In de post-middeleeuwse periode raakte het konijn in alle lagen van de bevolking verspreid. Tussen het etensafval uit de post-middeleeuwse stad vinden archeologen konijnebotjes terug, terwijl deze in de middeleeuwse stad niet voorkwamen. Waarschijnlijk gaat het hier om in hokken gekweekte dieren. Waar de oorsprong van deze kotkonijnen ligt is niet goed geweten, alhoewel een verband met de dieren uit de kloosters mogelijk is. De Duitser Conrad Gesner (1550) stelt dat hij de gewoonte van het houden van konijnen in lange kisten met gaatjes enkel uit Engeland kent. Dit is onjuist. Levinus Lemnius uit Zeeland schrijft in zijn 'De occultis naturae miraculis' (1559) dat wilde konijnen veel gezonder zijn dan de exemplaren die in opsluiting worden vetgemest. De modale burger speelde dus wellicht reeds met zijn konijnen in de 16de-eeuwse Nederlanden. Zo belandde het dier, dat eens in de warande van het kasteel leefde, in een met spaanderplaten samengetimmerd, benepen hok. Maar het konijn klaagt niet. *Noblesse oblige.*

Literatuur

Augustijn, B., 1979. Grafelijke maatregelen tegen de beschadiging van duinen, dijken en polders door konijnen, op het eind van de 14de eeuw. Het Brugs Ommeeland 1979 (4):345-348.

Bungeneers, J., A. Eryvnc & W. Van Neer. Archeologisch onderzoek in het voormalige bisschoppelijk paleis. In: W. Aerts, Het bisschoppelijk paleis Antwerpen: Provincie Antwerpen. (in druk).

Clebert, J-P., 1971. Bestiaire fabuleux. Editions Albin Michel, Parijs.

Delort, R., 1984. Les animaux ont une histoire. Seuil, Parijs.

De Wilde, M. & A. Eryvnc, (eds). 'De Burcht' te Londerzeel. Bewoningsgeschiedenis van een motte en een bakstenen kasteel. Archeologie in Vlaanderen. Monografie I. (in druk).

Eryvnc, A. & D. Van Damme, 1988. Archeozoologisch onderzoek op het Kasteel van Laarne; hoezo? Castellum (Laarne) V (1):10-17.

Eryvnc, A. & W. Van Neer, 1992. Een blik in een keuken van de Sint-Salvatorsabdij te Ename (1450-1550 AD). In: Programmaboek Openluchtspektakel 'Don

De stap van de waranden naar de duinen werd al vroeg genomen. In de 14e eeuw kwamen de eerste klachten uit Kust-Vlaanderen. *Foto Dick Klees*

- Quichot. Een rit naar het verleden', Oudenaarde.
- Ervynck, A. & W. Van Neer. Het dierlijk botmateriaal. In: K. De Groote, Het afval van de Rijke Klaren. Archeologisch noodonderzoek in de voormalige abdij van Beaulieu te Petegem *Archeologie in Vlaanderen II*. (in druk).
- Gautier, A., 1984. Enkele dierresten uit de Abdij Ter Duinen te Koksijde (ca. 1175 - ca. 1250, ca. 1250 - 1318, 1593 - 1601 A.D.). *De Duinen* 13-14, 61-63.
- Keller, O., 1909. *Die Antike Tierwelt*. Verlag Wilhelm Engelmann, Leipzig.
- Rentenaar, R., 1978. De vroegste geschiedenis van het konijn in Holland en Zeeland. *Holland Regionaal-historisch Tijdschrift* 10 (1):2-16.
- Smit, J.P.W.A., 1911. Het Brabants jachtrecht vóór de regering van Karel den Stouten. C.L. Van Langenhuysen, Amsterdam.
- Spierings, M., 1979. De konijnwarande van Herlaar. *Brabants Heem* 31 (1).
- Van Damme, D. & A. Ervynck, 1988. Medieval ferrets and rabbits in the castle of Laarne (East-Flanders, Belgium): a contribution to the history of a predator and its prey. *Helinium* XXVIII (2):278-284.
- Veeckman, J., S. Denissen, L. Geyskens, A. Ervynck & W. Van Neer, 1992. De materiële leefwereld van onze voorouders. Opgravingen aan de Zwartzusterstraat. In: Veeckman, J. (ed.), *Blik in de*

- bodem. Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen. *Stad Antwerpen, Antwerpen*.
- Zadora Rio, E., 1986. *Parcs à gibier et garennes à lapins: Contribution à une étude archéologique des territoires de chasse dans le paysage médiéval*. *Hommes et Terres du Nord* 1986 (2-3):133-139.

- Dirk Van Damme, Wereldnatuurfonds België, Waterloosteenweg, 608, 1060 Brussel, België (telefoon 02-3473030).
- Anton Ervynck, Instituut voor het Archeologisch Patrimonium van de Vlaamse Gemeenschap, Doornveld 1 bus 30, 1731 Zellik, België (telefoon 02-4631333).